

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ПРАВОВА СПІВПРАЦЯ ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ*

Анотація. Стаття присвячена розслідуванню злочинів нацистського режиму, скоєних на території Радянського Союзу під час німецької окупації. Основна увага в статті приділяється співробітництву післявоєнного німецького і радянського правосуддя з метою надання німецькій стороні додаткової інформації про обставини та виконавців злочинів. Велику роль відіграли акти „Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників...”, протоколи допитів нацистських злочинців, їхніх спільників та свідків. Використання матеріалів, отриманих від радянської сторони, та ідентифікація нацистських злочинців пов'язані з такими проблемами, як: неповне написання прізвищ підозрюваних, неправильне зазначення військових звань або посад, відсутність інформації про осіб, підозрюваних у конкретних злочинах. Незважаючи на значні політичні стереотипи, породжені Холодною війною, можна навести низку відносно успішних прикладів співробітництва обох правових систем, і отже, політичних систем у питаннях притягнення до відповідальності нацистських злочинців.

Ключові слова: нацистські злочини, німецька окупація, Радянський Союз, цивільне населення, радянське та німецьке правосуддя, кримінальне розслідування

Воєнні злочини, як доводить історія людства, є іманентною ознакою будь-якого воєнного конфлікту. У той же час Друга світова війна посідає в цьому відношенні особливе місце – як з точки зору масштабів скоєних злочинів, так і з перспективи створення спеціальних механізмів їх розслідування та притягнення винних до відповідальності. Держави, що брали участь

* Публікацію підготовлено в рамках наукових проєктів, підтриманих у різні роки фондами Доротеї Фройденберг (*Dorothee Freudenberg-Fond*) в Інституті Фріца Байера (*Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main*) та Александра фон Гумбольдта (*Alexander von Humboldt-Stiftung*).

у війні, вирішували завдання притягнення до кримінальної відповідальності винних у масових злочинах виходячи з особливостей національних правових систем, а також враховуючи міжнародний політичний контекст.

Умови „холодної” війни та блокового протистояння суттєво ускладнили і в Радянському Союзі, і за кордоном процес кримінального переслідування військовослужбовців вермахту, співробітників нацистських спецслужб, колабораціоністів, які вчинили злочини на окупованій території. Важливу роль під час пошуку нацистських злочинців, у процесі розслідування нацистських злочинів відігравав механізм міжнародної правової допомоги. Він використовувався різними державами, що брали участь у війні, в тому числі і СРСР та Німеччиною.

Починаючи із кінця 50-х років XX ст. між СРСР і ФРН здійснювалася певна взаємодія у справі виявлення і судового переслідування нацистських злочинців та їхніх пособників, деякі параметри якої знайшли відображення в історіографії¹. Структурою, яка координувала цю роботу з німецького боку, було Центральне відомство управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістських злочинів у Людвігсбурзі (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg), засноване в 1958 році². До сфери його компетенції входило розслідування нацистських злочинів, скоєних за межами Федеративної Республіки Німеччина. Значна частина слідчих та судових проваджень, інформація про які відкладалась в архівних фондах Центрального відомства, стосувалась вбивств, скоєних на окупованій у роки Другої світової війни території СРСР.

¹ А. РЕКУНКОВ, *Военных преступников – к ответу!*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, Москва 1983, с. 5–6; А. ЛЕБЕДЕВ, *Возмездие должно свершиться*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 214–215; Г.М. ИВАНИЦКИЙ, А.С. ОРАЛОВ, А.С. ЯКУШЕВСКИЙ, *Фашистские преступники на свободе*, Москва 1987, с. 92–93; Б.А. МАРТЫНЕНКО, *Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО*, Киев 1988, с. 60–61; Н. БАЖЕНОВ, *Нерушимость принципов Нюрнберга и сотрудничество государств в преследовании нацистских преступников*, [в:] *Нюрнбергский процесс и современность*, Москва 1986, с. 98.

² Історії цієї структури, механізмові взаємодії транснаціональної юстиції щодо переслідування нацистських злочинців присвячена низка робіт: А. RÜCKERL, *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945–1978. Eine Dokumentation*, Karlsruhe 1979; А. WEINKE, *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle in Ludwigsburg 1958–2008*, Darmstadt 2008; К. HOFMANN, „Ein Versuch nur – immerhin ein Versuch”. *Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958–1984)*, Berlin 2018.

Особливого імпульсу ця робота одержала в 1968 році після виходу вказівки Комітету державної безпеки СРСР № 27 с від 31 травня 1968 р., що передбачала активізацію роботи зі збору відповідних матеріалів для закордонних органів юстиції. Було підготовлено *Інструкцію про організацію роботи зі збору доказів винуватості конкретних нацистських злочинців, які уникли покарання за злочини на тимчасово окупованій території СРСР у 1941–1944 рр.*, що була погоджена із Генеральною Прокуратурою СРСР і набула чинності відповідно до наказу Голови КДБ від 6 серпня 1968 р. В *Інструкції...* вказувалося, що зазначена робота проводилася з метою:

- а) виявлення тих [нацистських воєнних злочинців – Д.Т.], хто досі через різні обставини не був покараний або переховується від покарання;
- б) запобігання необґрунтованому виправданню тих нацистів, стосовно яких за кордоном ведеться попереднє або судове слідство;
- в) підготовки та проведення активних заходів проти рішення уряду Федеративної Республіки Німеччина про припинення переслідування нацистських воєнних злочинців після 1969 року після закінчення строку давнини³.

Виявлення воєнних злочинців, збір доказового матеріалу щодо винуватості здійснювали працівники органів КДБ, які мали таким чином виконувати доручення Прокуратури СРСР (у зв'язку з вербальними нотами посольств ФРН чи Австрії, запитам органів юстиції соціалістичних країн) „про надання правової допомоги органам юстиції закордонних країн із документування злочинної діяльності конкретних нацистських злочинців”⁴ з метою подальшої передачі зібраних доказів за кордон.

Окремий розділ інструкції присвячувався питанням збору доказів, здійснення окремих слідчих дій у зв'язку зі зверненням насамперед органів юстиції ФРН та Австрії. В інструкції чітко регламентувався порядок збору доказової бази відповідно до запитів, що надійшли: докази мали

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: ГДА СБУ), ф. 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ), оп. 1, спр. 95-сп, Инструкция об организации работы по сбору доказательств виновности конкретных нацистских преступников, избежавших наказания за преступления на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг., с. 234.

⁴ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 234.

збирати ті структури КДБ, на території яких фігурантами запитів були скоєні злочини; доручення у справах, які перебували на стадії судового слідства у німецьких чи австрійських судах, у разі, якщо вони не вимагали значної роботи, мали виконуватися невідкладно; доручення, пов'язані з необхідністю проведення значних обсягів робіт, мали виконуватися у строк, що не перевищує двох місяців; для виконання доручень Прокуратури СРСР, що потребували відповіді на великий комплекс питань, мав складатися план роботи із зазначенням всіх запланованих заходів.

Інструкція детально регламентувала процес збору доказів, містила низку вимог, яким мав відповідати матеріал. Так, зокрема, було звернуто увагу на виявлення „речових доказів винуватості конкретних нацистських воєнних злочинців, а саме – письмові трофейні документи, фотографії, кіноплівки тощо, а також на інші докази, які прямо вказують на їхню винуватість”⁵. З перспективи верифікації наявних доказів, виявлення нових даних, що мали особливе значення для закордонної юстиції, яка досить критично оцінювала радянські матеріали, особливий інтерес становив пункт 12 інструкції. З метою „уточнення показів раніше допитаних обвинувачених, свідків чи потерпілих щодо конкретних нацистських воєнних злочинців, винних в організації, керівництві чи участі у масовому вбивстві людей”, передбачалися такі заходи: передопитування цих осіб; допит нововиявлених свідків та потерпілих; здійснення огляду місць подій зі складанням схем та фотографуванням. Слідчим надавалася можливість здійснення і інших слідчих дій. Під час виконання запитів, в ході збору документальних матеріалів, що викривають злочинця, передбачався також збір даних про участь у цьому ж злочині і інших нацистських злочинців⁶.

Акцентуючи увагу на особливостях роботи слідчих, укладачі інструкції резюмували: „Матеріали, відібрані до відправки за кордон, мають повно та всебічно відповідати на запитання, поставлені у запиті закордонних органів юстиції про надання правової допомоги, та свідчити про винуватість притягнутого до відповідальності нацистського воєнного злочинця, підтверджувати подію злочину, учасником якого є ця особа”⁷.

⁵ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 236.

⁶ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 236.

⁷ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 237.

У ході розслідування справ, пов'язаних із масовим знищенням населення або щодо осіб, які звинувачуються у зраді Батьківщині та брали участь у нацистських злочинах, з'ясовувалися не лише обставини, що підлягали доведенню у кримінальній справі. На слідчі органи покладалося завдання з'ясувати, хто персонально з нацистських воєнних злочинців причетний до скоєння цих злочинів. Також особлива увага приділялася питанню про кількість жертв: ці дані мали підтверджувати відповідні акти „Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників...” (далі: НДК), протоколом ексгумації, результатами огляду місця поховання, фотографіями, схемами, іншими архівними документами. Пошуки матеріалів набували практично всеосяжного характеру: так, за наявності „переконливих доказів винуватості нацистського воєнного злочинця у скоєнні конкретного злочину” мала також проводитися перевірка відповідно до обліків Міністерства охорони громадського порядку, Комітету держбезпеки, Головного архівного управління щодо наявності інших матеріалів на особу, що перевіряється.

Ця інструкція передбачала також виявлення доказів провини нацистів, які уникли покарання, з ініціативи органів держбезпеки. У рамках виконання цього завдання вивченню підлягали всі кримінальні справи, що зберігалися в архівах КДБ, на зрадників Батьківщини і нацистських воєнних злочинців, засуджених в СРСР за участь у вбивствах цивільного населення і військовополонених, а також наявні в розпорядженні органів КДБ трофейні оперативні матеріали про скоєні нацистами злочини на окупованій території. При цьому брався до уваги ступінь потенційної участі в нацистських злочинах: так, на картковий облік насамперед ставилися „нацисти айнзатцгруп (А, В, С, D), айнзацкоманд і зондеркоманд (1, 1а, 2, 3, 4а і т.д.). д.), службовці гестапо, поліції безпеки та СД незалежно від звання та займаної посади, а також керівний склад комендатур, таємної польової поліції (ГФП), адміністрації таборів та концтаборів”⁸.

Зібрані територіальними органами КДБ матеріали надходили до Слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР, звідки 2 екземпляри матеріалів передавалися до Прокуратури СРСР. До переданих матеріалів висувалася низка вимог, які мали сприяти їх повноцінному

⁸ *Ibidem*, с. 239.

використанню у процесуальному провадженні за кордоном: фотокопії мали бути чіткими та звірені зі справжніми документами, завірені в органах прокуратури на місцях, на всіх копіях мали бути відмітки про місцезнаходження оригіналу документу, з якого було знято копії⁹.

Протягом кількох років робота здійснювалася досить інтенсивно: станом на квітень 1974 р. слідчими підрозділами КДБ було виконано понад 500 запитів зарубіжних органів юстиції, допитано близько 2000 свідків, причому деякі з них допитувалися у присутності іноземних юристів – суддів, прокурорів, адвокатів, які приїжджали з цією метою до СРСР¹⁰.

Як доказовий матеріал німецькій стороні передавалися документи різного походження – акти НДК, матеріали повоєнних судових процесів, що проходили в Радянському Союзі, зокрема протоколи допитів нацистських злочинців та їхніх пособників, опитування свідків, акти судово-медичних експертиз (ексгумацій), вироки. У деяких випадках надсилалися фотографії, пов'язані зі злочиним, що розслідувався¹¹.

Радянські матеріали, які надходили в рамках міжнародної правової допомоги на адресу Центрального відомства і, через нього, до органів юстиції окремих земель Німеччини, перевірялися також на можливість їх використання з метою поновлення або порушення нових розслідувань по тих чи інших епізодах¹². У низці випадків співробітники відповідних підрозділів Центрального відомства, що спеціалізувалися на розслідуванні тієї чи іншої групи злочинів, проводили аналіз надісланих матеріалів і приймали рішення про можливість використання їх

⁹ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 240.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 1–14.

¹¹ Bundesarchiv-Ludwigsburg (далі: BAL), B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Vorermittlungsverfahren II 213 AR-Z 35/67, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen gegen Unbekannt wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen in Mariupol und Wolnowa, 11. Dezember 1968, Bl. 183.

¹² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /1573, Betr.: Dortiges Verfahren 12 Ks 1/62 gegen Mohr u.a. wegen Beihilfe zum Mord, 22. Febr. 1973, Bl. 270; BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3885, Betr.: Strafsache gegen Adolf Haan, geb. 16.2.1892, ehem. Oberstleutnant der Schutzpolizei und SS- und Polizeistandortführer in Kriwoj-Rog, Ukrainische Sowetrepublik wegen Mordes, 12. Januar 1972, Bl. 367–369.

або самим Центральним відомством, або прокуратурами в землях, які вели відповідні справи¹³.

Серйозною проблемою, що ускладнювала німецьким слідчим та судовим органам використання матеріалів, які надходили від радянської сторони, було викривлене або неповне написання прізвищ фігурантів слідчих справ, неправильно вказані військові звання або посади. Це перешкоджало ідентифікації звинувачуваних. У деяких випадках порушенню провадження в тих чи інших справах і проведенню слідства заважала також та обставина, що наведені в радянських документах прізвища та посади обвинувачуваних досить часто не співпадали з даними на цих осіб за результатами розслідування німецької сторони, інформацією на цих осіб в німецьких архівах¹⁴. Доволі часто в загальному переліку прізвищ осіб не було інформації про те, в чому конкретно звинувачувалася певна особа. Це ускладнювало ведення слідства німецькою стороною. Показовими у цьому відношенні є слідчі заходи сотовно співробітників груп ГФП. Передані у 1960-х роках зі США документи дозволили німецькій юстиції порушити питання про перевірку діяльності груп таємної польової поліції, встановлення фактів участі її співробітників у масових розстрілах радянських партизанів і підпільників, знищенні євреїв, ромів, душевнохворих. Радянською стороною були направлені матеріали, що стосувалися злочинів ГФП на окупованій радянській території, проте з огляду на наведені вище особливості їхнє використання не принесло очікуваного результату¹⁵.

Слід відмітити в цілому тривалий час очікування німецькою стороною відповідей на запити – так, вони надходили в середньому через рік-два, досить часто не в повному вигляді, що пояснювалося, очевидно, не лише об'єктивними труднощами. На думку німецького слідства такі ситуації могли носити і навмисний характер (радянська юстиція в цілому негативно ставилася до передачі матеріалів, де фігурували місцеві колаборанти).

¹³ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Vermerk, Ludwigsburg, den 14. Dez. 1970, Bl. 1; *ibidem*, Betr.: Dortiges Ermittlungsverfahren 7Js 29 65 gegen Döhrer, 15. September 1971, Bl. 27–28.

¹⁴ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3886, Vermerk, Ludwigsburg, den. 13. März 1972, Bl. 467–468.

¹⁵ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /7902, Verfügung, Ludwigsburg, den 11. April 1969, Bl. 67.

Певною мірою слідство та судові процеси затягувалися внаслідок того, що матеріали, які надсилалися з Радянського Союзу, потребували перекладу на німецьку. Це тривало, зазвичай, декілька місяців. Загалом далеко не завжди вдавалося зібрати ту кількість матеріалів, яка відповідала б вимогам щодо повноцінної і достовірної доказової бази і могла б стати у нагоді під час розслідування. Так, у ході оцінки одержаних матеріалів по одній із справ німецька сторона зазначала: „бракує достатніх даних перш за все щодо обставин справи та її учасників, які могли б конкретизувати та пояснити хід подій”¹⁶.

Частими були ситуації, коли відображені в німецьких джерелах нацистські злочини на окупованій території не вдавалося документально підтвердити за допомогою надісланих із СРСР матеріалів. Зокрема, у 1967 р. Центральним відомством було розпочато попереднє слідство щодо факту розстрілу, ймовірно органами СД, у квітні 1943 р. 50-ти венерично хворих жінок у Маріуполі. Передані радянською стороною матеріали містили відомості про масові вбивства, які були скоєні до цього часу, а, отже, не могли бути взяті до уваги в цій справі¹⁷. Про вбивство венерично хворих жінок у Маріуполі взагалі ніде не йшлося.

У деяких випадках, порушуючи і після попереднього слідства закриваючи ту чи іншу справу, німецькі органи юстиції навіть не розглядали можливість звернення до радянської сторони. Це пояснювалося неточністю інформації, що давала підстави для порушення справи, неможливістю підтвердити покази свідка злочину (зокрема, якщо справа порушувалася внаслідок його заяви), встановити час скоєння злочину, коло причетних до нього осіб¹⁸.

Показовим є аналіз дій одного зі слідчих Управління КДБ у Донецькій області, який, здійснюючи допит свідків з числа жителів Горлівки щодо злочинів зондеркоманди 46 „не з’ясував у допитуваних низку суттєвих обставин, без яких свідчення свідків не можна вважати повними

¹⁶ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Verfügung, Dortmund den 12.9.1975, Bl. 85.

¹⁷ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Dr. Christmann u.a. (EK 10a) wegen NS-Verbrechen, 22. Oktober 1969, Bl. 195–196.

¹⁸ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /9300, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Unbekannt wegen Verdachts des Mordes oder der Beihilfe zum Mord, begangen in Bjelaja-Zerkow, Nürnberg, den 30 Sept. 1971, Bl. 27–28.

та переконливими”¹⁹. Так, свідків не опитали про те, де конкретно розмішувалися німецькі каральні органи, яким був їх чисельний склад, яке озброєння та форму одягу мали службовці СД, чи не збереглися фотографії, оскільки один із свідків працював під час окупації фотографом у СД. Ці прогалини не дозволили визначити, чи відносилися свідчення свідків до зондеркоманди 4б чи до якогось іншого підрозділу²⁰.

Матеріали, стосовно яких німецькі органи юстиції робили запит, надходили до ФРН, як правило, за лінією Міністерства закордонних справ СРСР. Незважаючи на тенденцію до централізованого зберігання інформації, що стосувалася нацистських злочинів, у Москві (найповніша колекція матеріалів НДК міститься у Державному архіві Російської Федерації, ф. 7021), в низці випадків для відповіді на запити німецького слідства стосовно злочинів, скоєних на території союзних республік, використовувалися матеріали республіканських, передусім українських і білоруських, а також обласних архівів. Так, з метою надання допомоги у розслідуванні злочинів, які були скоєні у Костянтинівці, радянська сторона передала німецьким слідчим 25 джерел, переважно з фондів Донецького обласного державного архіву та архіву Управління КДБ по Донецькій області²¹. Основу комплексу переданих радянською стороною документів склали протоколи опитувань свідків і допитів звинувачуваних у рамках кримінальних справ, порушених після визволення окупованих територій стосовно скоєних нацистами злочинів. Радянські слідчі здійснили також збір нових доказів, верифікували вже відому інформацію. У січні–лютому 1970 р. старшим слідчим управління КДБ при РМ УРСР по Донецькій області майором Батіним було проведено низку допитів свідків нацистських злочинів у Костянтинівці, що мешкали на той час у Костянтинівці, Артемівську та Донецьку²². Очевидно, що брак професійності слідчого в роботі зі специфічними справами та-

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы..., арк. 10.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1442, т. 2, арк. 11.

²¹ Д.М. ТИТАРЕНКО, «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції, „Правовий часопис Донбасу” 2020, № 3, с. 65–78.

²² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen)/27170, протокол допроса Сериковой И.Е., 26 янв. 1970, Bl. 397–398; *Ibidem*, протокол допроса Семеновой А.С., 27 янв. 1970,

кого роду позначився на якості допитів свідків – протоколи були дуже короткими та однотипними.

З метою збору доказового матеріалу, опитування свідків у тих справах, що їх вела німецька сторона, відвідування місць злочину здійснювалися відрядження співробітників німецьких органів юстиції. Узгодження плану та деталей відрядження німецьких слідчих здійснювалося через Генеральну прокуратуру СРСР та КДБ СРСР у Москві. У низці випадків співпраця такого роду довела свою ефективність. Протягом 1968–1973 років із використанням інформації, що надійшла із СРСР, у Західній Німеччині було засуджено понад 80 нацистських злочинців, у тому числі 14 пожиттєво²³. Механізм такої співпраці досить яскраво ілюструє процес стосовно членів зондеркоманди 46, які протягом 1941–1944 років здійснювали масові вбивства на окупованій території СРСР²⁴.

Так, у ході процесу в земельному суді Дюсельдорфа під час розгляду епізоду, пов'язаного зі вбивством пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні, прокуратура СРСР у відповідь на запит про правову допомогу передала органам юстиції ФРН виписки з протоколів допитів колишніх співробітників лікарні, а також інших громадян, які дали свідчення про знищення нацистами душевнохворих. У рамках виконання запиту радянська сторона розробила цілий комплекс заходів зі збору додаткових доказів, що підтверджували б факт знищення хворих. Керівництво слідчого відділу КДБ СРСР запропонувало управлінню КДБ в Полтавській області виявити журнал обліку пацієнтів, встановити і допитати людей, які особисто спостерігали процес знищення хворих або їх транспортування з лікарні, родичів душевнохворих. Увага акцентувалася на особливій значущості інформації про безпосередніх виконавців розстрілу: прізвища або імена осіб, які здійснювали розстріл, форму одягу, відзнаки,

Bl. 402–403; *Ibidem*, протокол допроса Максименко П.Г., 27 янв. 1970, Bl. 410–412; *Ibidem*, протокол допроса Бескровного П.И., 4 февр. 1970, Bl. 436–438.

²³ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 3.

²⁴ Більш докладно про це у наступній публікації: D. TYTARENKO, T. PENTER, *Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“ 2020, Bd. 68, no. 3–4, s. 455–481.

словесний портрет керівників, кількість нацистів тощо. Звертали також увагу на необхідність порівняльної ідентифікації учасників розстрілів пацієнтів у 1941 та 1942 роках²⁵.

Проте виконати цей комплекс заходів вдалося лише частково. Виявити журнал обліку хворих в архіві не вдалося, оскільки всі матеріали щодо діяльності лікарні до війни загинули. Не вдалося встановити нікого з родичів хворих. Частина свідків та особи, які підписали акт про ексгумацію хворих, також померли. У травні-червні 1972 р. було допитано 7 колишніх співробітників лікарні, які були свідками вивезення душевнохворих на розстріл²⁶. Протоколи їхніх допитів у червні 1972 р. були направлені до земельного суду у Дюсельдорфі.

Як повідомила радянська сторона, через стан здоров'я допитаних свідків виїзд їх до Німеччини був визнаний неможливим. Керівництвом управління КДБ у Полтавській області було запропоновано провести допит свідків у Києві. Особиста присутність представників німецької юстиції на місці розстрілу пацієнтів у 1941 році через відсутність там будь-яких розпізнавальних знаків, не кажучи вже про пам'ятник, і в 1942 році – через те, що точне місце розстрілу встановити так і не вдалося, на думку співробітників управління КДБ у Полтавській області була визнана небажаною²⁷.

З метою участі представників німецької юстиції у допиті радянських свідків земельним судом у Дюсельдорфі в жовтні 1972 р. було ініційовано поїздки до Радянського Союзу робочої делегації. До її складу увійшли 3 судді, захисники чотирьох обвинувачених у справі, судовий пристав та прокурор. Передбачалася їхня участь у допиті свідків щодо епізодів, пов'язаних зі вбивством душевнохворих у Полтаві, а також зі вбивством цивільного населення, переважно євреїв, в алебастрових кар'єрах

²⁵ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР А. Волкова начальнику УКГБ при Совете Министров Украинской ССР в Полтавской области Хорошуну А.А. от 13 IV 1972, арк. 26.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника Управления КГБ при СМ УССР по Полтавской области А. Хорошуну начальнику следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР Волкову А.Ф. от 18 VI 1972, арк. 33–34.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка от 23 VIII 1972, арк. 38–39.

в Артемівську²⁸. Організацією та забезпеченням роботи членів делегації займалася Генеральна Прокуратура СРСР у взаємодії з Генеральною Прокуратурою Української РСР. Під час перебування делегації в Києві, куди вона прилетіла з Москви, у приміщенні Генеральної прокуратури України було проведено допит 8 свідків з обох епізодів. Допит 9 інших свідків виявився неможливим через їхню смерть або незадовільний стан здоров'я. Як зазначалося у звіті про поїздку учасника делегації прокурора Менне, який представляв Центральне відомство з розслідування націонал-соціалістських масових злочинів землі Північний Рейн-Вестфалія при прокуратурі Дортмунда, німецькій стороні процесу було надано необмежене право на запитання.

Загалом мету поїздки, яка полягала в допиті радянських свідків, за визнанням членів німецької делегації було повністю досягнуто. Була позитивно оцінена діяльність співробітників радянських органів юстиції, які виявляли готовність надавати допомогу німецькій стороні²⁹ (такого роду позитивні оцінки співпраці під час виїзду німецьких слідчих мали місце і в інших випадках)³⁰.

У тексті вироку у справі колишніх членів зондеркоманди 4б суд констатував, що у своєму рішенні він ґрунтується на свідченнях не лише обвинувачених, а й радянських свідків, отриманих у рамках процедури надання міжнародної юридичної допомоги. Так, зокрема, одержані або верифіковані матеріали допомогли встановити кількість убитих пацієнтів, їхній фізичний та психологічний стан напередодні розстрілу (ця обставина мала важливе значення для кваліфікації злочину з погляду кримінального права Німеччини), загалом визначити ступінь вини підсудних³¹.

Загалом робота з надання правової допомоги зарубіжним державам, збору доказового матеріалу щодо нацистських злочинців була тим

²⁸ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg), GA 9–31 (Generalakten UdSSR), 507, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Strafsache gegen Herrmann u.A., wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 11 XII 1972, Bl. 2.

²⁹ *Ibidem*, Bl. 5–6.

³⁰ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Voruntersuchungssache gegen Körting wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 17 VII 1975, Bl. 60–62.

³¹ D. TYTARENKO, T. PENTER, *Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava...*, s. 464–468.

аспектом діяльності радянських органів держбезпеки, який знаходив детальне висвітлення в суспільно-політичному дискурсі радянської держави як прояв „принципової позиції щодо нацистських військових злочинців”. Свідченням політичної уваги до діяльності Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччини став візит до нього в листопаді 1968 р. представників радянського посольства у Бонні, які передали співробітникам відомства низку матеріалів стосовно діяльності одного з високопосадовців Райхскомісаріату „Україна” Вернера Беера, ознайомилися з роботою співробітників відомства³².

Результати співпраці, яка здійснювалося до розпаду СРСР, радянською стороною оцінювалися позитивно: як зазначав генеральний прокурор О. Рекунков, „на підставі показань свідків-очевидців, трофейних документів та інших доказів, переданих владі інших держав, викрито та засуджено чимало осіб, винних у найтяжчих злочинах проти людства”³³. Попри значний рівень зачиненості радянського суспільства, ізольованості судових систем, слідчих органів навіть у такого роду справах, німецькі органи юстиції також намагалися здійснювати моніторинг радянських судово-слідчих практик щодо колаборантів, використовуючи серед іншого і матеріали періодичного друку.

Пошук нацистських злочинців, притягнення винних до відповідальності після завершення Другої світової війни став одним із найбільш важливих завдань органів правосуддя практично в усіх державах, що брали участь у війні. Суттєвою мірою реалізації цього завдання сприяв механізм міжнародної правової допомоги, в тому числі і між колишніми ключовими антагоністами – СРСР та Німеччиною. Співпраця між державами здійснювалася шляхом передачі німецькій стороні документальних матеріалів, зокрема свідчень потерпілих і актів НДК, організації поїздок в СРСР представників німецьких органів правосуддя, виїзду громадян СРСР за кордон з метою участі в судових засіданнях. Загалом радянсько-німецька співпраця щодо переслідування нацистських злочинців, попри її обмежений в силу об’єктивних, а здебільшого

³² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /30878, Betr.: Besuch von Angehörigen der Bonner Botschaft der UdSSR am 14 XII 1968 bei der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg, Ludwigsburg, den 15. November 1968, Bl. 34–37.

³³ А. РЕКУНКОВ, *Военных...*, с. 6.

– суб'єктивних – причин, характер, відіграла позитивну роль. Як з точки зору юридичної – виявлення нацистських злочинців та притягнення їх до відповідальності, так і з історичної – подолання минулого і знаходження шляхів для подальшої взаємодії між різними політичними системами та порозуміння між народами, які були декілька десятиріч тому найзапеклішими ворогами.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Галузевий державний архів Служби безпеки України

ф. 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ), оп. 1, спр. 95-сп, Інструкція об организации работы по сбору доказательств виновности конкретных нацистских преступников, избежавших наказания за преступления на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. (Електронна копія), арк. 233–240.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 1–14.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР А. Волкова начальнику Управления КГБ при Совете Министров Украинской ССР в Полтавской области Хорошуну А.А. от 13 IV 1972, арк. 26.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника Управления КГБ при СМ УССР по Полтавской области А.Хорошуна начальнику следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР Волкову А.Ф. от 18 VI 1972, арк. 33–34.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка от 23 VIII 1972, арк. 38–39.

Bundesarchiv-Ludwigsburg

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Vorermittlungsverfahren II 213 AR-Z 35/67, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen gegen Unbekannt wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen in Mariupol und Wolnowacha, 11. Dezember 1968, Bl. 183.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /1573, Betr.: Dortiges Verfahren 12 Ks 1/62 gegen Mohr u.a. wegen Beihilfe zum Mord, 22. Febr. 1973, Bl. 270.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3885, Betr.: Strafsache gegen Adolf Haan, geb. 16.2.1892, ehem. Oberstleutnant der Schutzpolizei und SS- und Polizeistandortführer in Kriwoj-Rog, Ukrainische Sowetrepublik wegen Mordes, 12. Januar 1972, Bl. 367–369.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3886, Vermerk, Ludwigsburg, den. 13. März 1972, Bl. 467–468.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Dr. Christmann u.a. (EK 10a) wegen NS-Verbrechen, 22. Oktober 1969, Bl. 195–196.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Voruntersuchungssache gegen Körting wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 17.7.1975, Bl. 60–62.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Verfügung, Dortmund den 12.9.1975, Bl. 85.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /7902, Verfügung, Ludwigsburg, den 11. April 1969, Bl. 67.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) 62 /9300, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Unbekannt wegen Verdachts des Mordes oder der Beihilfe zum Mord, begangen in Bjelaja-Zerkow, Nürnberg, den 30. Sept. 1971. Bl. 27–28.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Сериковой И.Е., 26 янв. 1970 г., Bl. 397–398.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Семеновой А.С., 27 янв. 1970 г., Bl. 402–403.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Максименко П.Г., 27 янв. 1970 г., Bl. 410–412.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Бескровного П.И., 4 февр. 1970 г., Bl. 436–438.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Vermerk, Ludwigburg, den 14. Dez. 1970, Bl. 1.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Betr.: Dortiges Ermittlungsverfahren 7Js 29 65 gegen Döhrer, 15. September 1971, Bl. 27–28.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /30878, Betr.: Besuch von Angehörigen der Bonner Botschaft der UdSSR am 14.11.1968 bei der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg, Ludwigsburg, den 15. November 1968, Bl. 34–37.

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg)

GA 9-31/507, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Strafsache gegen Herrmann u.A., wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 11 I 1972, Bl. 2–10.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

БАЖЕНОВ Н., *Нерушимость принципов Нюрнберга и сотрудничество государств в преследовании нацистских преступников*, [в:] *Нюрнбергский процесс и современность*, Москва 1986, с. 94–107.

ИВАНИЦКИЙ Г.М., ОРЛОВ А.С., ЯКУШЕВСКИЙ А.С., *Фашистские преступники на свободе*, Москва 1987.

ЛЕБЕДЕВ А., *Возмездие должно свершиться*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 214–217.

МАРТЫНЕНКО Б.А., *Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО*, Киев 1988.

РЕКУНКОВ А., *Военных преступников – к ответу!*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 4–8.

ТИТАРЕНКО Д.М., „Доказова база недостатня...”: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції, [в:] *Правовий часопис Донбасу*, 2020, № 3, с. 65–78.

HOFFMANN K., „Ein Versuch nur – immerhin ein Versuch”. *Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958–1984)*, Berlin 2018.

RÜCKERL A., *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945–1978. Eine Dokumentation*, Karlsruhe 1979.

TYTARENKO D., PENTER T., *Die Ermordung von Psychatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2020, Bd. 68, no. 3–4, s. 455–481.

WEINKE A., *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentrallen Stelle in Ludwigsburg 1958–2008*, Darmstadt 2008.

Dmytro Tytarenko

SOWIECKO-NIEMIECKA WSPÓŁPRACA PRAWNA W DOCHODZENIU W SPRAWIE ZBRODNI NAZISTOWSKICH

Streszczenie. Artykuł dotyczy śledztwa w sprawie zbrodni nazistowskich popełnionych na terytorium Związku Radzieckiego w czasie okupacji niemieckiej. Główną uwagę w artykule poświęcono współpracy niemieckiego i radzieckiego wymiaru sprawiedliwości, która miała na celu dostarczenie stronie niemieckiej dodatkowych informacji o okolicznościach i wykonawcach zbrodni. Najważniejszą rolę odegrały akty „Nadzwyczajnej Komisji Państwowej do Ustalenia i Badania Zbrodni popełnionych przez niemieckich najeźdźców hitlerowskich i ich współników”, protokoły przesłuchań zbrodniarzy hitlerowskich, ich współników i świadków. Wykorzystanie materiałów otrzymanych od strony sowieckiej i identyfikacja zbrodniarzy hitlerowskich wiązała się z takimi problemami, jak niepełna pisownia nazwisk podejrzanych, błędne podawanie stopni lub stanowisk wojskowych, brak informacji o osobach podejrzanych w związku z konkretnymi zbrodniami. Mimo znacznych stereotypów politycznych wygenerowanych przez zimną wojnę, można przytoczyć szereg stosunkowo udanych przykładów współpracy obu systemów prawnych, a tym samym politycznych, w zakresie pociągania do odpowiedzialności zbrodniarzy nazistowskich.

Słowa kluczowe: zbrodnie hitlerowskie, okupacja niemiecka, Związek Radziecki, ludność cywilna, radziecki i niemiecki wymiar sprawiedliwości, śledztwo karne

Dmytro Tytarenko

SOVIET-GERMAN LEGAL COOPERATION IN THE INVESTIGATION OF NAZI CRIMES

Summary. The article explores the peculiarities of the investigation of the Nazi crimes, which were committed in the Soviet Union during the occupation. This article focuses on the cooperation between the German and Soviet justice systems, which aimed to provide the German side with additional information concerning the circumstances and perpetrators of the crimes. The acts of the „Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders and their Accomplices”, the protocols of interrogation of Nazi criminals, their accomplices and witnesses were the most important of them. The using of materials received from the Soviet side, the identification of Nazi criminals were connected with such problems: incomplete spelling of the names of the suspected persons, incorrectly indicated military ranks or positions, the lack of information about suspected persons with respect to particular crimes. Despite some political stereotypes, created by the Cold War, it was some relatively successful examples of cooperation between the two legal systems in the area of bringing Nazi criminals to justice.

Keywords: Nazi crimes, German occupation, Soviet Union, civil population, Soviet and Germany justice, criminal investigation

